

Magdalena Stoch

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0000-0002-4973-1600

Recenzja książki *CiałoTeksty. Literackie i filmowe reprezentacje transpłciowości* Anny Kujawskiej-Kot (Universitas 2024)

Książka Anny Kujawskiej-Kot to obszerne studium literackich i filmowych reprezentacji bohatera transpłciowego, odczuwającego niezgodność płciową oraz potrzebę tranzytacji. W ramach analizy uwzględniono różnorodne formy tekstowe, takie jak: autobiografie, powieści, opowiadania, filmy dokumentalne i fabularne, reportaże oraz dzienniki, powstające od lat 80. XX wieku aż po współczesność. Autorka zastosowała podejście komparatystyczne, zestawiając fragmenty różnorodnych tekstów, zjawisk i idei w celu zidentyfikowania podobieństw, różnic i wzajemnych relacji między nimi. Kujawską-Kot interesuje między innymi poetyka doświadczenia transpłciowości (Kujawska-Kot 2024: 21), sposoby tekstualizacji podmiotu transpłciowego (Kujawska-Kot 2024: 88) oraz formy transpłciowego dyskursu autobiograficznego (Kujawska-Kot 2024: 21). W analizie wykorzystano kategorie ciałopisania i ciało-tekstu, wychodząc z założenia, że skoro ciało odgrywa kluczową rolę w procesie tranzytacji, to jego somatyczność zostaje zakodowana w tekście i może być następnie odczytana w procesie interpretacji. Kujawska-Kot stawia m.in. tezę, że osoby transpłciowe, tekstualizując proces tranzytacji (np. w narracjach autobiograficznych), nadają mu wymiar komunikacyjny, społeczny i kulturowy (Kujawska-Kot 2024: 167).

Wykorzystanie pojęć zaczerpniętych z najnowszej teorii literatury, takich jak: intertekstualność, palimpsest, oksymoron, lustro czy wspomniane ciałopisanie, nadaje analizie nowatorski charakter, wzbogacając narrację o wymiar somatyczny, który często umyka tradycyjnym analizom literackim. Swoboda w doborze różnorodnych tekstów kultury, nierzadko pochodzących z odległych kontekstów, z jednej strony imponuje rozmachem, z drugiej jednak może budzić wrażenie zagubienia i niedosytu. Kujawska-Kot pisze: „Składanie różnych drobiazgów w całość charakteryzuje bohatera transpłciowego i jego ciałopisanie” (Kujawska-Kot 2024: 215), co odnosi się do sposobu, w jaki osoba transpłciowa konstruuje swoją tożsamość. Podobne podejście można zauważyć w sposobie uporządkowania analizowanego materiału – wywód

naukowy momentami sprawia wrażenie chaotycznego, zbyt skojarzeniowego i powierzchownego, co utrudnia głębsze i pełniejsze zrozumienie prezentowanych treści. Niemniej jednak, w ostatecznym rozrachunku, otrzymujemy wartościowy i przełomowy tekst, stanowiący istotne *novum* w polskich *transgender studies*.

Na szczególne docenienie zasługuje rzetelny przegląd literatury przedmiotu oraz transdyscyplinarne ujęcie, które integruje wnioski z badań socjologicznych, kulturowych, antropologicznych, psychologicznych, filozoficznych, a także z historii, medycyny i prawa. Tak szerokie podejście pozwala na wieloaspektowe zrozumienie tematu, uwzględniające różne perspektywy i konteksty. Jednym z kluczowych wniosków tej analizy jest podkreślenie, że omawiane teksty kultury przyczyniają się do demedycyzacji sposobów prezentacji postaci trans, czyli do odejścia od patologizujących sposobów przedstawiania osób transpłciowych (Kujawska-Kot 2024: 281). Dzięki temu narracje te zyskują bardziej inkluzywny, społeczny i humanistyczny charakter.

Autorka, odnosząc się do teorii literatury, nazywa postać transpłciową *bohaterem szkatułkowym* (Kujawska-Kot 2024: 149) oraz *palimpsestowym* (Kujawska-Kot 2024: 283), co pozwala jej podkreślić złożoność i wielowymiarowość tych postaci w ich kulturowych reprezentacjach. Określenie „szkatułkowy” można rozumieć jako metaforę wielowarstwowej struktury tożsamości, w której każda kolejna warstwa odsłania nowe aspekty osobowości, doświadczeń i samoświadomości bohatera. Tym sposobem Kujawska-Kot akcentuje również ukryte, niedostępne na pierwszy rzut oka aspekty tożsamości bohaterów transpłciowych, które ujawniają się stopniowo. Z kolei termin „palimpsestowy” – zapożyczony z teorii tekstu – sugeruje, że tożsamość postaci jest wielowarstwowa, z elementami nakładającymi się na siebie i nawiązującymi do wcześniejszych, często wymazanych lub przekształconych tożsamości. Palimpsestowe ujęcie bohatera pozwala na interpretację jego tożsamości jako dynamicznego procesu, w którym wcześniejsze wersje samego siebie pozostają widoczne lub odczuwalne, choć w zmienionej formie. Palimpsestowość staje się metaforą dla złożonego procesu samoidentyfikacji, a także dla walki z nakładanymi przez społeczeństwo normami i kategoriami płciowymi. W ten sposób Kujawska-Kot wykorzystuje literaturoznawcze koncepty, aby ukazać, że postacie transpłciowe w testach kultury nie są jednoznaczne ani jednowymiarowe, lecz raczej stanowią dynamiczny konglomerat warstw tożsamości, które czytelnik / czytelniczka może samodzielnie odkrywać i interpretować.

Z kolei poprzez wprowadzenie pojęcia *podmiotu oksymoronicznego* autorka ukazuje, że proces tranzycji bohaterów jest reprezentowany zazwyczaj dwutorowo – zarówno w kontekście samoidentyfikacji (przez „oko wewnętrzne”), jak i w kontekście relacji społecznych (przez „oko zewnętrzne”) (Kujawska-Kot 2024: 103). To podwójne spojrzenie prowadzi do poczucia rozszczepienia, dysonansu między tym, co bohater odczuwa i wyobraża sobie wewnętrznie, a tym, co postrzegane jest przez innych i reprezentowane na zewnątrz. Kujawska-Kot pokazuje, że podmiot oksymoroniczny znajduje się niejako w ciągłym napięciu między wewnętrzną prawdą a zewnętrznymi, często narzuconymi wyobrażeniami o tożsamości.

Koncepcja *tożsamości trans*, przedstawiona przez autorkę, jest interesująca i bogata, ale zaskakuje brak uwzględnienia niektórych istotnych wymiarów tożsamości, takich jak kolor skóry, wiek, stopień (nie)pełnosprawności, pochodzenie etniczne

czy religia. Autorka, choć przeszczerpia na grunt badań kulturowych użyteczne narzędzia literaturoznawcze, rezygnuje z perspektywy interseksyjnej, która jest kluczowa we współczesnych badaniach socjologicznych. To najpoważniejszy zarzut wobec recenzowanego tekstu: pisząc o wielowymiarowości tożsamości, Kujawska-Kot skupia się na aspektach takich jak: ubiór, makijaż, fryzura, zapach, muskulatura, gesty, barwa głosu, język czy terapia hormonalna (Kujawska-Kot 2024: 297), ale pomija wymiar tożsamości związany z kolorem skóry (tzw. rasą), starzeniem się czy niepełnosprawnością – mimo że analizowane teksty pochodzą z różnych kręgów kulturowych i stanowią znakomitą okazję do tego typu rozważań. Autorka, próbując uniknąć „pułapki standaryzacji doświadczenia” osób trans (Kujawska-Kot 2024: 330), ostatecznie sama popada w tę pułapkę, przedstawiając koncepcję uniwersalnego podmiotu transpłciowego, którego doświadczenie wydaje się jednorodne i oderwane od kontekstu społecznego.

Interesującym, dotąd słabo rozpoznany wątek, jest rola wyborów kulturowych transpłciowych bohaterów, którzy poprzez teksty literackie, filmowe itp. tworzą na nowo własną tożsamość. Autorka uważnie śledzi te intertekstualne odniesienia, wysuwając tezę, że wybrane teksty kultury odgrywają kluczową rolę w procesie pretranzycji. Umożliwiają one bohaterom i bohaterkom nie tylko identyfikację i nazwanie uczucia tęsknoty za adekwatnością, ale także zinternalizowanie wybranej, fikcyjnej narracji i zintegrowanie jej z własnym życiem (Kujawska-Kot 2024: 143–144). Proces ten sprzyja budowaniu poczucia spójności i stabilności, które w ujęciu psychologicznym można postrzegać jako kluczowe dla konstrukcji tożsamości. Przystawanie fikcyjnych narracji pozwala jednostkom nadawać sens swoim doświadczeniom i redukować napięcie związane z brakiem harmonii między rzeczywistością a pragnieniami. Autorka sugeruje, że hipoteksty – czyli teksty pierwotne, do których bohaterowie odnoszą się świadomie lub podświadomie – pełnią istotną funkcję tożsamościotwórczą (Kujawska-Kot 2024: 145). Dają możliwość symbolicznego przetwarzania doświadczeń, w których bohater odnajduje elementy korespondujące z jego własnym życiem i potrzebami, a następnie włącza je do swojej narracji o sobie. Dzięki tym tekstom bohaterowie i bohaterki trans tworzą swego rodzaju „scenariusze tożsamości”, które stanowią dla nich punkty odniesienia i pomagają osadzić własne przeżycia w szerszym kontekście kulturowym.

Autorka *CiałoTekstów* w swojej analizie wnikliwie eksploruje również emocjonalny wymiar tranzycji, ukazując, jak proces ten wpływa na psychologiczną konstrukcję tożsamości oraz doświadczenie wewnętrznej harmonii. Uchwycone zostają stany emocjonalne towarzyszące bohaterom i bohaterkom, takie jak: intensywne pragnienie wewnętrznej spójności, zazdrość o zewnętrzne wizerunki innych osób, samotność wynikająca z braku zrozumienia, tęsknota za akceptującym spojrzeniem, poczucie utknięcia w sytuacji bez wyjścia, oczekiwanie na zmianę czy przejmujące uczucie bycia niewidzialnym i niesłyszalnym. Kujawska-Kot zwraca uwagę na zagubienie bohaterów, poczucie dysonansu, chaos emocji i doświadczeń oraz wszechogarniający strach (Kujawska-Kot 2024: 13, 119, 153). Dzięki temu zabiegowi autorka nie tylko eksploruje w swojej pracy kolejne teoretyczne pojęcia, ale także pozwala nam w pełni zrozumieć wewnętrzne zmagania transpłciowych bohaterów i bohaterek.

Terminologia z obszaru *transgender studies* jest stosowana poprawnie, choć w niektórych fragmentach – szczególnie gdy autorka omawia historię dyskursu o transpłciowości – brakuje wyraźniejszego podkreślenia nieaktualności i często absurdalności niektórych historycznych tez, np. o wpływie rozvodu rodziców na kształtowanie tożsamości płciowej dzieci (Kujawska-Kot 2024: 65). Taka precyzja wydaje się szczególnie istotna w polskich publikacjach naukowych, gdzie język i kontekst historyczny mają kluczowe znaczenie dla zrozumienia współczesnych koncepcji transpłciowości. Wyrażenie „fetyshyzacja elementów garderoby” (Kujawska-Kot 2024: 179), użyte przez autorkę w kontekście zmysłowego doświadczania odzieży lub kosmetyków, może budzić wątpliwości interpretacyjne, ponieważ opisywane sytuacje wydają się bardziej zbliżone do pojęcia „euforii płciowej”. Termin ten trafniej oddaje pozytywne emocje wynikające z harmonii między wyrażaną tożsamością a sposobem autoprezentacji. Dodatkowo, w późniejszych partiach tekstu autorka podkreśla funkcje perswazyjną (Kujawska-Kot 2024: 206) oraz kompensacyjną (Kujawska-Kot 2024: 209) odzieży w życiu osób transpłciowych, co wskazuje na jej kluczową rolę w procesie afirmacji i ekspresji tożsamości. Z tego wynika, że ubiór pełni znacznie szerszą funkcję, wykraczającą poza aspekt zmysłowego doświadczenia, przyczyniając się do budowania psychologicznego poczucia spójności i akceptacji.

Pomimo drobnych uwag książka stanowi wartościowe źródło dla badaczy i badaczek zajmujących się *transgender studies*, którzy pragną zgłębiać reprezentacje transpłciowości w tekstach kultury. Książka Kujawskiej-Kot to wnikliwe i wszechstronne studium literackich i filmowych reprezentacji bohatera transpłciowego, odzwierciedlającego niezgodność płciową oraz potrzebę tranzycji.